Les formacions participials ribagorçanes en *-au*, *-eu*, *-iu*

José Antonio Saura Rami
Universidat de Saragosa, SLA
<jasaura@unizar.es>

Resume

El treball que ací presentem ha mirau de demostrar el caràcter autòctono de les formacions participials ribagorçanes (*cantau*, *temeu*, *partiu*), pus ta nusaltros s'incardinen en la dinàmica general de les parlles ribagorçanes que, dende una perspectiva fonètico-fonològica, mantienen la vocal /o/ al singular en posicion final absoluto i sonorisen les ocllusives sordes intervocàliques, paso inicial enta la ulterior desaparicion de la /d/ fricativa.

Paraules cllau: Dialectologia, fonologia, morfologia, participes, ribagorçano, benasqués, aragonés.

1 Introduccion

Fa ya bèll an que el profesor Xavier Terrado (Universidat de Llèida) va escriure un documentau treball sobre les formacions participials ribagorçanes que presenten terminacions en *-au*, *-eu*, *-iu*. Allí s'hi preguntave dos qüestions fundamentals: a) si serien autòctones; i b) quina harie estau la suya evolucion fonètica hasta arcançar les formes actuals.[1]

Les concllusions a les que va arribar yeren que se tratave de formacions genuines que harien experimentau molt probablement una evolucion paralela a la castellana, pero independent d'ella.[2] No obstant això, mès que a analisar ista

[1] En concreto: «Resulta bastante sorprendente que, en hablas ribagorzanas tan conservadoras como las del Bajo Isábena y el Ésera, sean normales formas como *cantáu*, *dormíu* (e incluso *perdéu*, en algunos lugares) frente a las altoaragonesas *cantato*, *dormito* o las catalanas *cantat*, *dormit*. Las explicaciones que parecen plausibles son las siguientes: 1) Que la forma de los participios ribagorzanos sea un castellanismo, debido a la difusión hacia el norte de los finales propios del castellano popular de Aragón. 2) Que, aun respondiendo a una evolución autóctona, ésta haya seguido los mismos pasos que en castellano: -ato > -ado > -aδo > -ao > -au. 3) Que el punto de llegada sea coincidente con el castellano, pero su proceso evolutivo sea distinto, fruto de una vocalizacion: -ATO > -ado > -aδo > -aδ > -au.» (Terrado 2002, 53).

[2] U sigue: «Creemos que no es adecuado ver en los participios ribagorzanos un castellanismo. Hemos dado algunas razones: 1) Que para los participios en *-éu* no existe un modelo castellano en *-edo* (no existe *vendedo*, sino *vendido*) y por tanto no es válida la explicación aquí por

Ianua. Revista Philologica Romanica
Vol. 6 (2006): 9–14
ISSN 1616-413X
http://www.romaniaminor.net/ianua/

© Romania Minor

BDD-A5236 © 2006 Romania Minor
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 12:40:47 UTC)

posibilidat, casi tota l'argumentacion de l'artículo s'encaminave *de facto* a ubrir la hipòtesis —i eventualment a demostrar-la— de que la /u/ desinencial d'istes formes hèse proveniu d'una vocalisacion de la dental sonora /d/ procedent de la /t/ latina intervocàlica, que harie quedau en posicion final absoluto per mor de l'apòcope.[3]

Coma no pensem pas que puesque asumir-se una eventual vocalisacion d'ixa /u/ final, querim expllorar ací la via de la eliminacion de la /d/ intervocàlica, siempre aceptàn el caràcter genuino d'istes formacions.

2 Autoctonia i evolucion dels participes ribagorçans en *-au*, *-eu*, *-iu*

Tal coma hu vedem nusaltros, l'asunto de la autoctonia d'istes formes i la evolucion que han teniu hasta la suya configuracion actual son parts d'una misma realidat. U en altres paraules, si son autòctones ye perque la suya evolucion s'expllique regularment en els paràmetros de lo que se sabe hué de les parlles vives de Ribagorça.

En efècto, la qüestion esencial ye determinar si l'apòcope de la vocal /o/ forme part medular u no del sistema fonètico-fonològico del ribagorçano, enteneu isto coma dialecto aragonés. I en hi herà pròu ta convencer-mos de que això no ye brenca així, si *exempli gratia* donem una vistada a la situacion del baixorribagorçano.[4]

castellanismo. 2) Que existen palabras antiquísimas y no usuales en castellano, como *llenau* y *bllau*, cuya terminación no puede haberse obtenido por sustitución castellanizante. 3) Que la influencia del castellano sobre la lengua popular ribagorzana es posterior a la época medieval.» (Terrado 2002, 69). Altrament, tapòc portarie camino atribuir al castellano la fesomia de la terminacion *-iu*, que no existe pràcticament ni sisquèra al castellano popular d'Aragon que mantiene *-ido*. Sobre açò saguèro, cf. Buesa (1999, 122).

[3] Algo que, efectivament, ya va proponre Griera (1914, 105) en la idea de que la /o/ final a la cónca de l'Ésera no serie original, sino que tenrie que vere dan un proceso de reconstruccion tardano: «La *u* de *kantáu* és un resultat d'una *-d*, i en conseqüència hem de suposar una època en la qual se pronunciava *CANTAD, *DONAD, *COMPRAD (aquesta *-d* se troba constantment en els documents catalans antics», pero que ya Menéndez Pidal (1916, 80) va refusar taxativament: «[...] tal forma **-au** no es nada especial de la ribera del Ésera, sino que es general a todo Aragón, empleada también en otros dialectos, y deriva conocidamente de **-a(d)o**.» Encara que el fondo d'istes paraules de R. Menéndez Pidal ye ben acertau, conviene matisar-lo pus ni constitutivament *-au* yere un tipo participial general a tot Aragon, de modo que —coma se sabe— l'aragonés central fève els participes en *-ato* en conexion dan la conservacion allí de la dental ocllusiva sorda /t/ (Kuhn 1935, 176-177; Elcock 1938, 33 i ss.; Alvar 1953, 226-227), ni tapòc quede guaire cllaro a la llum de la toponimia el caràcter autòctono de *-au* als dialectos occidentals: cheso, ansotano, etc. (Alvar 1953, 227; Vázquez Obrador, comunicacion personal).

[4] Me limito a nenviar a lo que en diu Arnal (1998, 80): «A pesar de los abundantes casos de apócope de |-o| que ofrece el bajorribagorzano, en modo alguno se puede postular una regla |-o| > ∅, al menos en lo que concierne a la sincronía actual, puesto que son más numerosos, y gozan de mayor difusión, los vocablos que presentan dicha vocal átona final: *mulo*, *filo*, *chelo*, *pelo*, *agüelo*, *millo*, *ruello*, *cuanto*, *buixo*, *coixo*, *llomo*, *fumo*, *lloco*, *flloco*, *tocino*, *vino*, *llino*, *cabo*, *barranquizo*, *bardoso*, *chiboso*, *carnudo*, *llaminero*, *calcero*, *fimero*, etc.» En suma, no se trate pas de determinar si l'apòcope de /o/ ye posible a la (Baixa) Ribagorça, que hu ye i nítidament, sino de quines son les coordenades bàsiques del sistema de la lluenga, i la

© Romania Minor
http://www.romaniaminor.net/ianua/

BDD-A5236 © 2006 Romania Minor
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 12:40:47 UTC)

Pero inclluso el benasqués, que dende una perspectiva tipològica ye cllaram-ent menos aragonés que el baixorribagorçano, ofereixe coma tendéncia bàsica la conservacion de la /o/ al singular.[5] I no només això, la invocacion del benasqués se fa particularment significativa ara perque, manifestàn /o/ al singular, la pierde al pllural de forma casi sistemàtica.[6] En definitiva, una alternància coma *cantau / cantats*, *temeu / temets*, *partiu / partits* supone una conservacion de la /o/ al singular junto a una pèrdua d'ixa misma /o/ als pllurals —llisa i llasament— perque això està en consonància absoluta dan el sistema morfonològico de la lluenga que fa *forau/forats*, *ubago / (Els) Pacs* (top.), *suco/sucs*, *carcano/carcans*, *pesigo/pesics*, *bruixuelo/bruixuels*, *ruello/ruells*, *panèro/panèrs*, *Pueyo / (Els) Pueis* (top.), *estarranco/estarrancs*, *albenco / albencs*, *puerco/puercs*, etc.[7] Amès, en el caso particular del benasqués hasta hi podem anyadir bèll tipo participial coma el que represente *fotudo* < -ŪTU, que ha manteniu la dental sonora per tratar-se d'un contexto diferent i que sigue igualment la unada regular de la lluenga, de manèra que fa en pllural *fotuts*.[8]

Ista peculiar dinàmica (mor)fonològica i la indiscutible propension a la sonoridat de les ocllusives sordes intervocàliques a la Ribagorça[9] compòrten que sigue posible al singular un proceso coma el que també ha sufriu el castellano, dan ulterior desaparicion de la dental fricativa i deshiatisacion —per tancament de la segunda vocal— de la seqüéncia /ao/. Això sí, un proceso totalment apart

norma avogue pllatèrament pel manteniment de /o/. Mès encara, en determinats contextos, particularment derrèr de /l/, /n/ i /r/, les divèrses modalidats ribagorçanes conserven la /o/ que no mantienen dialectos pllenament aragonesos del Sobrarbe coma el gistavino i, sobre tot, el belsetan, que fan *braguer*, *pel*, *vin*... (Mott 1989 i Badia 1950; s.vv.).

[5]Ye incontestable que s'hi constate també abundants supuestos d'apòcope a la Vall de Benàs i hasta mostren una perspectiva regular molts d'ells: v. gr. els sustantius que remonten al sufixo latino -MĔNTUM (*aborriment*, *acabament*, *encomençament*, *parament*, *pensament*, *sentiment*, *unfllament*), els que provienen de -ARIU i -ŌRIU (*armari*, *estrafalari*, *llocari*, *llongari*, *notari*, *rosari*, *dormitori*, *getori*), els que proceden de -ŭCULU (*fenoll*, *ginoll*, *manoll*, *torroll*), etc. Pero isto modelo d'apòcope, que se situe en la òrbita catalana, no invalide la norma general. De qué part!

[6]Algo que, per una altra man, s'ha podeu verificar esporàdicament també a altros punts de la Ribagorça i, en general, de l'Altoaragon. V. gr. a la localidat ribagorçana de Vallabriga: sg. *cumo* / pll. (*Colladeta des*) *Coms*, (*Canals des*) *Coms* (Coromines 1991a, II, 848a, 20-22, 30) i a la toponimia de la Vall de Boí (Coromines 1980, 39). Tals diversos puestos de l'altoaragonés puede veder-se el treball de Vázquez Obrador (1995). Vid. tamé bèll exempllo de la documentacion tensina antigua que hi cito al treball Saura (en prensa).

[7]Vid. ya lo avançau a Saura (2003, 64) i, especificau per contextos d'una forma talmente mès ilustrativa, a Saura (en prensa).

[8]Be ye verdat que ista alternància de /o/ al singular i ∅ al pllural se dóne principalment al benasqués de la man nort de la Vall (Saúnc, Grist, Benàs, Ancils, Cerllè); al sur no tanto, en part per castellanismo i en part talmente per inflluéncia analògica dels singulars. I en isto punt no cal dixar de contar tapòc els participes fòrts del benasqués coma *contrèto*, *dito*, *fèto*, *cueto*, *tuerto*..., que continúen ixa misma direccion (pll. *contrèts*, *dits*, *fèts*, *cuets*, *tuerts*...).

[9]Vid. M.ª L. Arnal (1998, 124-126) i Saura (2003, 84-86) tal baixorribagorçano i benasqués, respectivament. I la toponimia mos amostre un camino igual, coma sinyale perfectament el mismo X. Terrado (2002, 56), que per múltiples ragons tant be la coneixe. I ciertament que arcaismos precatalans de la toponimia coma *Forado* u *Sarrado* (Terrado 2002, 56) son ben ilustratius perque documenten la etapa evolutiva que van travesar també els nuestros participes ribagorçans.

BDD-A5236 © 2006 Romania Minor
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 12:40:47 UTC)

del que ha teniu la lluenga oficial.

En cambio, no hi hèi exempllos ribagorçans de que una dental sonora procedent de /t/ —normalment latina— hèigue vocalisau en /u/:[10] u ha desapareixeu coma estem vedén als participes u s'ha fèto sorda en final de paraula, lo que se vei palpablement per sustantius coma *amistat* < -ATE u *salut* < -UTE, i especialment pels imperatius benasquesos: *cantat* < -ATE, *temet* < -ĒTE, *partit* < -ĪTE.[11]

3 Concllusions

Siempre respetàn totes les opinions sobre el particular i sinse la voluntat d'escabortar dan la present contribucion cap de polèmica estèril, hem queriu mirar la estructura de les formacions participials ribagorçanes acabades en *-au*, *-eu*, *-iu* al sino de les modalidats romàniques agon han naixeu i agon viven encara hué, i istes son les concllusions a les que hem sabeu arribar:

1. Les formes participials ribagorçanes *cantau*, *temeu*, *partiu* son autòctones perque tabé hu ye la evolucion (mor)fonològica que les ha generau.

2. Istes formes s'inscriben perfectament en el contexto de conservacion general de la /o/ al ribagorçano aragonés i, en el caso del benasqués, de la alternància morfonològica de /o/ al singular i ∅ al pllural.

3. Si ixa ye la regla general, tapòc no serie guaire de ragon acudir al caràcter excepcional de l'apòcope ribagorçana enta justificar-hie a les formes participials una hipotètica eliminacion de /o/.

4. En tot caso, les unidats de pllural benasqueses *cantats*, *temets*, *partits* no se porien expllicar mai sobre la base de cap inflluéncia castellana.

[10] La vocalisacion ye un fenòmeno de la dental sonora latina en final absoluto: cf. baixo-rribagorçano i benasqués *pèu* < PĔDE, *pròu* < PRODE (Arnal 2003, 149, 156). En lo que diu ista isoglosa, istos sistemes han seguiu *grosso modo* al catalan, si be no del tot (cf. v. gr. bq. *crede* ∼ *creu* < CREDET, *ride* ∼ *riu* < RIDET, *vede* ∼ *vei* < VIDET), algo que tamé ha fèto el gistavino, que coma be indique X. Tomàs ye un sistema de transicion entre el ribagorçano i el sobrarbenco. Finalment, en el caso del benasqués la vocalisacion ha afectau tabé als grups latins /ty/ i /c$^{e,\ i}$/: *prèu* < PRETIU, *Palau* (top.) < PALATIU, *perdiu* < PERDICE, *La Crèu* (Top.) < CRUCE. Coma diu efectivament Coromines al tratar de la etimologia de Jusseu, astò serà perque l'articulacion d'istes dentals diferive: «Justament la grafia en *-edh* del doc. més antic es la que s'usava de vegades per notar la *δ* fricativa (en camí de u̯) a diferència de la *d* oclusiva, provinent de -T.» (Coromines 1997, IV, 488a 14-17). Vid, aiximismo, lo que sobre Benàs indique Coromines (1972, I, 246) i la exposicion de Rafel (1963) en relacion dan la evolucion d'istos fonemes en catalan.

[11] Imperatius que s'han manteniu tamé al catalan hasta el siglo XV seguntes Gulsoy (1993, 159, 367). Quanto als imperatius benasquesos, en una combinacion d'increments ha desapareixeu tabé ista desinéncia, i això ha pasau quan el pronom empllegau ye *us* (nort de la Vall) contra *tos* (sur de la Vall), de manèra que se diu *amola-us*, *fote-us*, *parti-us* (Grist) a l'endret de *fote-tos* < (*fotet-tos*), *amola-tos*, *parti-tos*. Altrament, les formes catalanes de l'imperatiu son analògiques coma hu son tabé les araneses (Coromines 1991b, 129). Algo que resulte indiscutible ta l'aragonés, agon s'ha preneu la desinéncia característica de segunda persona de pllural: *cantaz*, *temez*, *partiz*... (M.ª L. Arnal 1998, 342-343).

© Romania Minor
http://www.romaniaminor.net/ianua/

BDD-A5236 © 2006 Romania Minor
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 12:40:47 UTC)

5. La sonorisacion de les ocllusives sordes intervocàliques tiene categoria de lei fonètica a la Ribagorça, lo que posibilite sinse cap de dificultat el cambio /t/ > /d/, primèr paso enta la supresion posterior de la dental.

6. La vocalisacion de la dental /d/ en final absoluto se limite als exempllos de /d/ original —i palatalisacions afins—, pero no a aquells que remonten a una /t/ intervocàlica. La preséncia de la /u/ als imperatius catalans no respone a ragons d'índole fonètica.

Referéncies

Alvar, M. 1953. *El dialecto aragonés*. Madrid: Gredos.

Arnal, M^{a}. L. 1998. *El habla de la Baja Ribagorza occidental (aspectos fónicos y gramaticales)*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico».

———. 2003. *Diccionario del habla de la Baja Ribagorza Occidental (Huesca)*. Zaragoza: Gara.

Badia, A. 1950. *El habla del valle de Bielsa (Pirineo aragonés)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Buesa, T. 1999. «Particularidades del español hablado en Aragón». Edited by J. M^{a}. Enguita, *Jornadas de Filología Aragonesa en el L Aniversario del AFA*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 113–138.

Coromines, J. 1972. «Nuevas fuentes del conocimiento del alto-aragonés y del catalán occidental pirenaico». *Tópica Pirenaica* I:227–251.

———. 1980. «Toponímia de la Vall de Boï, II». *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, pp. 227–251.

———. 1980-1991a. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions. 9 vols.

———. 1991b. *El parlar de la Vall d'Aran (Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó)*. Barcelona: Curial Edicions.

———. 1989-1997. *Onomasticon Cataloniae (Els noms de llocs i de persona de totes les terres de llengua catalana)*. Barcelona: Curial Edicions. 8 vols.

Elcock, W. D. 1938. *De quelques affinités phonétiques entre l'aragonais et le béarnais*. Paris: Droz. [Hi hèi traduccion de E. Castrejón, Zaragoza, Xordica, 2005].

Griera, A. 1914. *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfico-lingüístic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Gulsoy, J. 1993. *Estudis de gramàtica històrica*. València; Barcelona.

Kuhn, A. 1935. «Der hocharagonesische Dialekt». *Revue de Linguistique Romane* 11:1–312.

Menéndez Pidal, R. 1916. «Reseña a la frontera catalano-aragonesa de A. Griera». *Revista de Filología Española* 3:73–88.

BDD-A5236 © 2006 Romania Minor
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 12:40:47 UTC)

Mott, B. 1989. *El habla de Gistaín*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.

Rafel, J. 1963. «La U catalana d'origen consonàntic». *Estudis Romànics* 12:179–211.

Saura, J. A. 2003. *Elementos de fonética y morfosintaxis benasquesas*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico».

———. En prensa. «Sobre bèlls aspectos compllementaris del benasqués». *Actes del I Simposi Internacional «Les llengües pirinenques: contactes d'anada i tornada», Universitat d'Alacant, 12-14 de gener de 2004*. Alacant: Universitat d'Alacant.

Terrado, X. 2002. «Los participios ribagorzanos en -*au*, -*eu*, -*iu*». *Caplletra* 32:53–71.

Vázquez Obrador, J. 1995. «Particularidades morfonológicas en la formación del plural en altoaragonés arcaico, a la luz de la toponimia». *Archivo de Filología Aragonesa* 51:197–215.

© Romania Minor
http://www.romaniaminor.net/ianua/

BDD-A5236 © 2006 Romania Minor
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 12:40:47 UTC)